

Onno Zijlstra

Wat doet die rode vlek daar linksboven?

Inleiding in de esthetica

Beeldende kunst heeft altijd van doen met kijken, maken en gezien worden. Het beeldende proces kan beginnen met kijken en dan namaken of abstraheren, maar ook met maken, met materiaal dat in elkaar geknutseld wordt en ons dwingt te kijken. En wanneer de verbeelding haar vleugels uitslaat, kan ze zichtbaar maken wat in ons hoofd leeft en nieuwe ervaringen geven en andere werelden ontdekken – een tocht ‘naar onbekende en toch op de een of andere manier herkenbare gebieden.’ (Gerrit Kouwenaar)

Dit boek is een inleiding in de esthetica als onderdeel van de filosofie. Filosofen handelen in problemen en de reacties daarop. De problemen waarover het gaat, zijn problemen waarom we misschien niet hebben gevraagd, maar die zich hebben opgedrongen en ons bezig houden – en soms zelfs uit de slaap. De filosoof probeert ze helder te krijgen.

In de filosofie gaat het in de eerste plaats om de vragen, zegt men altijd. Toch staat de geschiedenis van de filosofie bol van grootse, omstreden en tegenstrijdige antwoorden. Dat is geen bezwaar. Zo krijgen we in elk geval meer inzicht in de vragen. En de antwoorden geven stof tot denken en confronteren ons met onze eigen intuïties.

De Amerikaanse filosoof Robert Nozick schrijft: ‘Welk plezier kan er op tegen dat van een nieuw idee, een nieuwe vraag? Er is natuurlijk de ervaring van de seksualiteit, die er wel wat op lijkt, met haar eigen speelsheid, mogelijkheden, geconcentreerde vrijheid, scherpe en zachte genoegens, en haar extases.’ (*Philosophical Explanations*, Oxford 1981) Goed, misschien ziet Nozick de kunst over het hoofd, maar vragen en ideeën kunnen inderdaad prachtig en prikkelend zijn. (Trouwens, maken ideeën, intuïties, inzichten niet ook deel uit van de aantrekkelijkheid van kunst?)

De filosofie draagt haar steentje bij aan onze oriëntatie in grotere en kleinere vragen van het bestaan. Esthetica is binnen de filosofie het vak waarin het over kunst gaat. Dit boek is een compacte en toegankelijke inleiding in de esthetica, die verrijkt wordt door kunsthistorische toelichting. Het beeldmateriaal is een reminder bij de tekst, maar is ook te zien als een zelfstandig beeldessay parallel aan de tekst. Het boek is te lezen door wie niets van filosofie weet – jargon wordt vermeden – maar wel wil meedenken over filosofische ideeën. (Je kunt je afvragen of het in de kunst nog wel gaat zonder dat te doen.) In de diverse hoofdstukken gaan we in op:

- de vraag wat beeldende kunst nou eigenlijk is
- welk belang kunst voor ons heeft
- hoe beeld en taal zich tot elkaar verhouden
- de plaats van kunst in de samenleving
- de rol van schoonheid
- kunst als expressie en communicatie
- de cognitieve aspecten van kunst

- uitspraken over de kwaliteit van een kunstwerk
- ideeën over 'het einde van de kunst' en 'de esthetisering van het wereldbeeld'.

We bespreken een aantal belangrijke reacties op deze vragen en thema's en volgen daarbij tegelijkertijd een thematische en een historische lijn.

Aan het eind van het boek vind je een literatuurlijst waarin werken zijn opgenomen van de filosofen die besproken zijn en een beperkte selectie van boeken waarin meer over de onderwerpen te vinden is.

Het is niet de bedoeling de lezer het eigen denkwerk te besparen, maar dat juist te verrijken en te verdiepen. Over de kwaliteit van de hier voorgeschotelde inzichten verschil ik regelmatig met mezelf en anderen van mening. Ik ga ervan uit dat de lezer de discussie voortzet.

Dank aan

Dat de ideeën in dit boek zijn neergedaald zoals ze erin zijn neergedaald, is te danken aan de studenten, de cursisten en de leden van diverse filosofische clubs met wie ik de afgelopen jaren over onderwerpen uit de esthetica van gedachten heb gewisseld. Aan de studenten draag ik dit boek op. Zonder hen was ik niet eens op het idee gekomen het te schrijven.

Van de vele gesprekken met collega's, zowel aan de CABK, ArtEZ academie voor beeldende kunsten Zwolle, als aan de Protestantse Theologische Universiteit, heb ik niet alleen zeer genoten, maar ook het een en ander opgestoken. Die met Renée van Riessen, naaste collega aan beide instituten, wil ik apart gemeld hebben.

Jan Smidt heeft voor dit boek veel betekend. Niet alleen leerde ik veel van hem over beeldende kunst en vormgeving, hij verrijkte het boek ook met kunsthistorische toelichtingen en was bij het totale proces betrokken. Ik mag hopen dat iets van de geest van de ochtenden dat we koffie dronken met Eli Content – dank Eli, ook voor de omslag – tot dit boek is doorgedrongen.

Marieke Zijlstra bewees zich weer eens als uiterst kritische meelezer. Dat heeft enorm geholpen.

Van de derdejaars studenten grafisch ontwerpen van de CABK wil ik in het bijzonder Sebastiaan Bette bedanken. Hij klaarde uiteindelijk de veeleisende klus dit boek vorm te geven. Dat Gijsbert Dijker, zijn docent, daarbij niet heeft stilgezeten moge duidelijk zijn.

De uitvoerige, even leerzame als aangename gesprekken met Jan Brand en Minke Vos (ArtEZ Press) over beeld en tekst zal ik missen. Hun inzet voor dit boek was hartverwarmend.

Veel dank ook aan Annelies ter Brugge en Baukje Zijlstra van uitgeverij Terra: echte uitgevers! Paul van der Haar, dankjewel voor de zorgvuldige correctie en de nuttige adviezen.

Het grappige is dat ik me bij het tot stand komen van dit boek tegelijkertijd een radertje in een productieproces en 'een gewaardeerd auteur' heb gevoeld.

Zonder de inzet van al deze mensen was het niks geworden, zoveel is zeker.

Onno Zijlstra, Kampen juli 2007

Schoonheid

Smaak

Expressie

Kunst en leven

Autonomie en engagement

Plato en de anderen

- 13 Plato (428-348). Schoonheid als ideaal
- 15 Plato. Schoonheid en nabootsing (mimesis)
- 20 Aristoteles (384-322). Kunst als organisch geheel
- 22 Kant en Hegel over schoonheid
- 24 Formalisme
- 25 De schoonheid voorbij? Het sublieme en het lelijke
- 31 Ter afsluiting
- 36 Pipilotti Rist

Hume, Kant en later. En nog wat meer over Kant

- 40 Denis Diderot en Jean Chardin: Kunstkritiek
- 44 David Hume (1711-1776). Smaakcompetentie
- 45 Immanuel Kant (1724-1804). Het belangeloze oordeel
- 47 Wat Kant verder nog over kunst zegt
- 48 Ter afsluiting

C/C, Hegel en Nietzsche

- 58 Expressie
- 59 De Romantiek. Expressie van het oneindige
- 60 Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831). Zelfontplooiing via zelfvervreemding
- 62 Friedrich Wilhelm Nietzsche (1844-1900). Apollo en Dionysus
- 66 Ter afsluiting

Schopenhauer, Kierkegaard en Nietzsche

- 70 Arthur Schopenhauer (1788-1860). Kunst als haven in een harteloze wereld
- 72 Terzijde. Ludwig Wittgenstein als Schopenhauer-leerling
- 73 Søren Kierkegaard (1813-1855). Kunst als vlucht uit het leven
- 76 Nietzsche (1844-1900). Het leven als kunstwerk
- 79 Ter afsluiting
- 82 Duchamp en Beuys

Tolstoj, Marx en het neomarxisme

- 85 Autonomie
- 86 Vormgeving van het leven
- 86 Lev Nikolajevitsj Tolstoj (1828-1910). Moralisering van de kunst
- 89 Karl Marx (1818-1883). Kunst is maatschappelijk
- 91 Neomarxisme. Autonomie voor het goede doel

Het onzegbare, beeld en taal

Betekenis, kennis en waarheid

Deconstructie

Nawoord

Literatuur

Tijdbalk

Index

- 92 Herbert Marcuse (1889-1979). In de kunst leeft de utopie voort
- 93 Ter afsluiting
- 97 Sociaal realisme

Wittgenstein, Langer en Sontag

- 100 'De wending naar de taal'
- 100 Ludwig Wittgenstein (1889-1951)
- 101 Wittgenstein. Het onzegbare en het beeld
- 103 'Revealing mystic truths'
- 103 Susanne Langer (1895-1985). Kunst als taal van het gevoel
- 105 Susan Sontag (1933-2004). De meerwaarde van de taal
- 108 De revanche van het beeld
- 110 Beeld en taal bij de latere Wittgenstein
- 110 Ter afsluiting
- 112 Marlene Dumas: Over woorden en beelden

Heidegger en de hermeneutiek

- 118 Martin Heidegger (1889-1976). Kunst als waarheid
- 121 Hans-Georg Gadamer (1900-2002). Esthetica als hermeneutiek
- 123 Ter afsluiting
- 124 Joseph Beuys

Einde van de kunst, terugkeer van de esthetiek

- 127 Descartes en deconstructie
- 135 Kant en postmoderne onzuiverheid
- 136 Eli Content
- 141 Hegel en 'het einde van de grote verhalen'
- 143 Ter afsluiting

Steentjes in het water gooien

152

162

166

Schoonheid

*Er wordt gezegd kunst produceert
niet langer schoonheid
zij produceert betekenis
maar
ik zeg je kunt niet een schilderij
of een beeld creëren van een vrouw
zonder het concept schoonheid te hanteren
(Marlene Dumas)*

Plato en de anderen

We zouden het over kunst gaan hebben en nu beginnen we met zoiets saais als 'schoonheid'. Dat is waar, dat wil zeggen, daar beginnen we mee. Of het saai is, is wat anders. In elk geval is kunst eeuwen gekoppeld geweest aan schoonheid en al die tijd was schoonheid ook onderwerp van discussie.

En het moet gezegd: wij vallen op schoonheid. Iedereen weet het zo langzaamaan wel: onderzoek wijst uit dat 'mensen die mooi worden gevonden vaker in het gezelschap van andere mooie mensen verkeren, meer verdienen, een betere gezondheid hebben, in betere huizen leven, zich gelukkiger voelen en zelfs bevredigender met elkaar naar bed gaan.' (Ronald Giphart, *Phileine zegt sorry*) We bezoeken *en masse* mooie steden en natuurgebieden. Mooie dingen, mooie dieren, mooie mensen, die willen we zien.

In dit hoofdstuk bekijken we hoe Plato, de grootste filosoof ooit, over schoonheid en kunst denkt en hoe de ideeën die hij verwoordt, in latere eeuwen doorwerken. Maar we zullen ook zien dat het idee van wat mooi is in de loop der tijd verandert.

De relatie van de beeldende kunst tot schoonheid is een punt apart. Plato vindt dat we schoonheid moeten nastreven, maar dat de kunst van zijn tijd dat niet doet. Omgekeerd is in de twintigste eeuw schoonheid voor de beeldende kunst bij tijden een verdacht ideaal geweest. Gaandeweg dit hoofdstuk passeren ook het idee van het kunstwerk als een organisch geheel, het formalisme en het idee van het kunstwerk als nabootsing van de werkelijkheid de revue.

Plato (428-348). Schoonheid als ideaal

Plato vertelt zijn filosofie in de vorm van dialogen waarin zijn leermeester Socrates in gesprek is met iemand anders. In een van die dialogen, *Het Gastmaal*, ook wel *Het Symposium* genoemd, besluiten de deelnemers zich deze keer eens niet te bedrinken, maar om beurtelings een lofrede op de god van de liefde, Eros, uit te spreken; vandaar dat 'symposium' bij ons voor een heel nette bijeenkomst met sprekers en forumdiscussie staat. Aristophanes vertelt een mythe over verliefdheid en verloren harmonie. Oorspronkelijk waren de mensen rond, bollen, met vier armen

en vier benen, twee ruggen en aan weerszijden van het ronde hoofd een gezicht. Die oermensen waren heel efficiënte wezens, snel en sterk. Ze waren zó sterk dat ze het in hun bolle kop haalden de goden aan te vallen. Voor straf hakte de oppergod Zeus ze in tweeën. Omdat de goden deze verzwakte versie van de mens wel wilden laten voortbestaan, knutselde Apollo iedere helft tot iets dat op zichzelf levensvatbaar was. De oorspronkelijke harmonie van de bol is verloren gegaan. Verliefdheid is te zien als het onblusbare verlangen naar wat oorspronkelijk je 'wederhelft' was. Wanneer een halve bol de passende partner vindt, vallen zij elkaar in de armen en willen nooit meer uit elkaar gaan.

Deze mythe laat iets zien van het Griekse ideaal van schoonheid en harmonie. Dat verliefdheid en schoonheid met elkaar te maken hebben, zal niemand verbazen. Plato deelt dat ideaal, maar hij wil wat anders dan dit nogal lijfelijke verlangen van de bolmensen. Dat blijkt uit de bekendste van de mythen die Plato ter verduidelijking van zijn filosofie vertelt, de mythe van de grot. (*The Matrix*, van de Wachowski-broers, is te zien als een verfilming van 'De Grot', vermengd met elementen uit de filosofie van Descartes – over wie later.)

Socrates vertelt de mythe als volgt: Er zitten mensen vastgeketend in een grot, met hun rug naar de opening. Op de rotswand voor hen zien ze schaduwen van voorwerpen. Van de rotswand komt de echo van geluiden. De bewoners van de grot weten niet beter dan dat wat zij zien en horen de werkelijkheid is. Eén van hen wordt uit die toestand bevrijd en stap voor stap de echte werkelijkheid ingevoerd. Dit is voor Plato het beeld van de filosoof die zijn leven lang op weg is naar de ware werkelijkheid van hogere idealen terwijl anderen in de schijn blijven leven. Waar wij in het leven naar op zoek zijn, waar wij naar verlangen, wat ons motiveert, wat de zin is van ons doen en laten, is bij Plato gegeven, iets objectiefs. Wanneer we die hogere werkelijkheid bereiken, vinden we eindelijk rust.

Als Plato het over schoonheid heeft, gaat het om een hogere, ideale schoonheid, een harmonie die we om ons heen niet onmiddellijk zien. Ons woord 'schoonheid' heeft ook een beetje dat verhevene, dat sjeke, dat 'platonische'. (In hét Nederlandse woordenboek, de 'dikke' *Van Dale*, krijgt 'mooi' dat trouwens ook mee: 'wat ons esthetisch gevoel aange-naam aandoet'; en 'esthetisch': 'smaakvol, schoon' en 'tot de waarne-ming en waardering van het schone in betrekking staand'.)

Doorgaans onderwerpt Socrates zijn gesprekspartners aan een soort kruisverhoor, al zijn er uitzonderingen. In *Het Gastmaal* vertelt Socrates, als hij aan de beurt is voor zijn lofrede op Eros, wat de priesteres Diotima hem ooit leerde. Hij doet dat met veel zelfspot. Diotima zal Socrates inwijden in de mysteriën van Eros. 'Probeer me te volgen als je kunt,' zegt ze.

De weg van de liefde is, aldus Diotima, een weg die omhoog voert.

Het begint ermee dat we verliefd worden op één lichaam dat we mooi vinden. Een stap verder is al dat we inzien dat alle mooie lichamen de schoonheid met elkaar gemeen hebben. Je gaat dan van alle mooie lichamen houden, om hun schoonheid. Nog een stap verder is om schoonheid niet alleen in lichamen te zien, maar ook in zielen, acties en vervolgens ook in kennis. Diotima daagt Socrates uit zijn hoofd er goed bij te houden, want we zijn nu op een beslissend punt gekomen. Het gaat erom de stap te maken van al deze schoonheden in verschillende dingen, de inleiding tot de Eros-mysteriën, naar het diepste mysterie, de overweldigende ervaring van de Schoonheid zelf, de absolute, ultieme, volmaakte schoonheid. 'Als je dat ooit gezien hebt, dan zul je schoonheid nooit meer zoeken in goud, kleur en mooie jongens, waarvan je nu volledig verrukt bent.' Zie hier het platoonse idee van schoonheid als een bovenmenselijk ideaal.

Over een andere leerling van Socrates, Diogenes, gaat het verhaal dat hij op klaarluchte dag op de markt een lamp aansteekt en roept: 'Ik zoek een mens.' Er lopen daar uiteraard massa's mensen rond, maar Diogenes zoekt niet zomaar een onge vleugelde tweevoeter, hij zoekt een *mens*, een echte. Kom daar nog eens om! Diogenes deelt met Plato het denken in idealen. Bij Diogenes zit daar de overtuiging achter dat de cultuur de mensen verpest. Je kunt maar beter dicht bij de natuur leven.

Op het schilderij *Diogenes zoekt een mens* van Evert van Everdingen (te zien in het Mauritshuis in Den Haag) zie je Diogenes niet alleen met de lamp op de markt (in Haarlem!), maar – iets meer naar achteren – ook in de ton waarin hij woont en waar Alexander de Grote hem bezoekt. Alexander is onder de indruk van de filosoof en laat hem een wens doen, 'al is het de helft van mijn rijk'. Maar Diogenes is niet zo veeleisend en zegt: 'Ga uit mijn zonnetje.' Waarop Alexander groots antwoordt: 'Als ik Alexander niet was, zou ik Diogenes willen zijn.'

Plato doet het anders dan Diogenes. Ook hij streeft idealen na, zijn top-drie bestaat uit het Ware, het Goede en het Schone. Uiteindelijk vallen die drie voor hem samen. Voor Plato staan aan de zintuigen gebonden kunsten daar redelijk ver vanaf.

Plato. Schoonheid en nabootsing (mimesis)

Je kunt je voorstellen dat Plato het niet zo op het afbeelden van de schaduwwerkelijkheid van de grot heeft. We leven al in een aftreksel van de ideale werkelijkheid en nu gaan we dat aftreksel nog eens namaken ook. In Plato's tijd laten beeldhouwers zich er graag op voorstaan dat op de koe die zij maken de stieren afkomen. 'Wat knap gedaan, net echt!' Plato vindt dat onzin. Wil je een kopie van de werkelijkheid waarin je leeft, koop een spiegel! Dan maak je zo duizenden kopieën.